

ԱՂՎԱՆՔԻ ՀՈԳԵԿՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ
ՆԱԽԱԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԵՆՐԻԿ ՍՎԱԶՅԱՆ

Մ.թ. II դ. արչալուսին Ս. Եղիշայի քարոզչութեամբ Աղվանքում սկսվում են քրիստոնեութան տարածման աշխատանքները՝ և շարունակվում նրա հաջորդների կողմից, որոնցից առաջինները խորացրին ու երկրում ամրապնդեցին իրենց նախավկայի սերմանած ստաֆելական հավատը, մյուսներն այն բարձրացրին պետական կրոնի աստիճանի, ուրիշներն էլ հարստացրին նրա բովանդակությունը հոգևոր նոր խորհուրդներով: Հայ մատենագիրները՝ Մովսես Կաղանկատվացին, Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Գոշն ու Մխիթար Այրիվանեցին, սլահապանել և մեզ են հասցրել Աղվանքի քրիստոնյա այդ գործիչների անվանացանկերը՝ նրանցից ոմանց ինքնութեան և կատարած գործերի մասին թուուցիկ տեղեկություններով ու ժամանակագրական որոշ տվյալներով:

Եղել են հեղինակներ, որոնք օգտվել են հիշյալ ցուցակներից, բայց մինչ օրս ոչ մեկը զրանք հատուկ հետազոտության նյութ չի դարձրել: Մինչդեռ զրա կարևորությունն աներկբա է ինչպես Աղվանքում քրիստոնեութան պատմության հարցերի, այնպես էլ երկրում տեղի ունեցող քաղաքական մի շարք իրադարձությունների ու զրանց ժամանակի լուսաբանման գործում: Սակայն մեր նպատակը դրանք իրենց ամբողջական տեսքով քննարկելը չէ: Սկզբի համար սահմանափակվել ենք զրանց այն մասով միայն, որոնցում թվարկված հոգևոր առաջնորդները գործել են մինչև Աղվանից կաթողիկոսության ձևավորումը և որոնց գործունեությունը ծավալվել է քրիստոնեության վաղ շրջանում:

Մինչ արժարժվող հարցի պարզաբանմանն անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում նախ և առաջ, ըստ առանձին պատմիչների, ներկայացնել այդ ցանկերի մեզ հետաքրքրող մասերը և տարընթերցումները՝ ցայտունութեան համար միասյուն կառուցվածքով:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ (ԳԻՐՔ Գ. ՎԼ. Ի՛Ի)

«Պատճառ լուսաւորութեան մերոյ է

Սուրբ Եղիշայ՝ աշակերտ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, որ ձեռնադրեցաւ յԵրուսաղէմ ի ձեռաց սրբոյն Յակոբայ: Սա եկն լուսաւորիչ երկից աշխարհացս Չորայ, Լիւնաց և Աղուանից, և ի սոյն կատարեցաւ վկայութեամբ:

Եվ ապա

¹ Հ. Ս վ ա զ յ ա ն. Քրիստոնեութան Աղվանք ներթափանցման ուղիներն ու ժամանակաշրջանը. – «Գաղտնա-բանասիրական հանդես», 2002, № 2, էջ 131-141:

Տէր սուրբ Գրիգորիս Պահլաւիկ՝ թողն մեծին Գրիգորի Հայոց լուսաւորչին երկատեսակ փառօք կացեալ ի նոյն աթոռ:

Սուրբն Շուփհաղիչոյ կաթողիկոս արևելեայց յԵրուսաղեմէ եկեալ:

Տէր Մաթէոս

Տէր Սահակ

Տէր Մովսէս

Տէր Պանգ

Տէր Ղազար

Տէր Գրիգոր (Ձեռագրերը հավելում են. «Տէր սուրբն Գրիգորիս արչակունեաց... սլահլաւիկն Գրիգորոյ... Հայոց լուսաւորչէ երկատեսակ փառօք կացեալ ի նոյն աթոռ... սուրբ Գրիգոր յԱրչակունեացի ի պահլաւիկն Գրիգորոյ Լուսաւորչէն կացեալ ի նոյն աթոռ»²)

Տէր Զաքարիա

Տէր Դաւիթ

Սուրբ Յովհան, որ Հոնացն եղև եպիսկոպոս տէր հայրապետական շնորհիւ, զորպէսն չգիտեմք:

Տէր Երեմիա. ի սորա աւուրս արար գիր Աղուանից երանելին Մեսրոպ, որ և Հայոց և Վրաց ետ զնշանագիր ջանիւ մեծաւ»³:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

«Առաջին պատճառ լուսաւորութեան կողմանցն Արևելից ասեն զՍուրբն Եղիշէ զաշակերտ

մեծին Թագէտսի առաքելոյն, որ յիտ մահուան սրբոյ առաքելոյն զնացեալ յԵրուսաղէմ առ Յակոբոս եղբայրն տեառն և ի նմանէ ձեռնագրեալ եպիսկոպոս գայ ընդ աշխարհն Պարսից և հասանէ յաշխարհն Աղուանից»⁴:

... Ասլա. «Սուրբն Շուփհաղիչոյ եկաց եպիսկոպոս: Ի՛նչոյ վասն տունս այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գոյ մեզ. զի որ գրեաց զպատմութիւն Աղուանից, զայս անունս կարգէ յաւուրս Վաչագանայ բարեպաշտի լեալ. և այսմ վկայ օրէնքն, զոր եզ Վաչագան արքայ ամենայն եպիսկոպոսքն Աղուանից, և գրե այսպէս. «Ես, Վաչագան Աղուանից արքայ, և Շուփհաղիչոյ արքեպիսկոպոս Պարտաւայս»: Եվ ետ այսորիկ այս անուն ոչ գտանի ի կարգ համարո եպիսկոպոսացն, այլ մեք որպէս գտաք և եգաք:

Եւ ասլա

Տէր Մատթէ

Տէր Սահակ, հինգ

Տէր Մովսէս, վեց

Տէր Պանգ, եօթն

Տէր Ղազար, ութ

² Մ ո վ ս ե ս Կ ա ղ ա ն կ ա տ ու ա ց ի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (այսուհետև՝ Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի). Երևան, 1983, էջ 342, տարբերութիւնում տող 13-14:

³ Նույն տեղում, էջ 342:

⁴ Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Գ ա ն - ձ ա կ ե ց ի). Երևան, 1961, էջ 192-193:

Եւ ապա

Սուրբ մանուկն Գրիգորիս, որդի մեծին Վրթանայ, եղբայր Յուսկանն, թուռն սրբոյ Գրիգորի, զոր առաքեաց մեծ արքայն Հայոց Տրդատ, և սպանեալ եղև ի դաշտին Վատնայ վասն վկայութեան աստուծոյ. և բերեալ թաղեցաւ յԱմարաս: Յետոյ նշխարքն դտեալ եղև յաւուրս Վաչագանայ, ընդ որս և նշխարք սրբոցն՝ գտեալ եղեն՝ Զաքարիայի, Հօրն Յովհաննու Մկրտչի և Պանտալէիմոնի մեծ վկային Քրիստոսի, որ վկայեաց ի Նիկոմիդիայ քաղաքի յաւուրս Մաքսիմիանոսի, զոր տարեալ էր սուրբն Գրիգորիս ընդ իւր:

Եւ ապա

Տէր Զաքարիայ, տասն

Տէր Դաւիթ, մետասան

Տէր Հովհաննէս, որ հոնացն եղև եպիսկոպոս, երկոտասան

Տէր Երեմիայ, երեքտասան: Յաւուրս սորա արար երանելին Մեսրոպ գիրս Աղուանից մեծաւ ջանիւ»⁵:

ՄԵՍԻԹԱՐ ԳՈՇ

«Շարք Հայրապետացն Աղուանից, որք կացին զկնի տեառն Եղիշայի որ եկն յԵրուսաղեմէ»⁶:

Ա. Սուրբն Շուփհաղիշոյ

Բ. Մատթէ

Գ. Սահակ

Դ. Կարէն

Ե. Պանոս

Զ. Ղազար սա շինեաց զՂաղարապատ դաեալ ի Բեղամէջս, զոր եկեղեցին Պանտալէովնի, եւ շինէ ահաւոր տեսեամբ:

Եւ ի սրբոյն Եղիշայէ մինչև ցուրբն Գրիգոր ամք Յ: Եւ ապա խնդրեցին Աղուանք ի

Հայոց կաթողիկոս ցուրբն Գրիգորիս՝ ի Եժ ամի ձեռնադրեալի Հայրապետութիւն, եւ ի բարբարոսաց վախճան մահու ընկալու. Հոռոմ թիվ ձԱ էր⁷:

⁵ Նույն տեղում, էջ 194-195:

⁶ Աղվանից հոգևոր առաջնորդների այս շարք Մխիթար Գոշը կցել է իր «Դատաստանագրքի» հիշատակարանին՝ հետագա ուսումնասիրողներին խորհուրդ տալով շարունակել այն: Նա գրում է. «Համարեցաք եւ զայս եւս հարկաւոր լինել. զի զշար կարգի Հայրապետացն դիցուք զԱղուանից. զի եւ յայնոսիկ յամենեանն զսոսա, որ այժմ ունի, յարմարեցուք: Մի ըստ այդմ գրեցուք պատճառի, երկրորդ՝ զի թէ ոք յաւժարեցի դրել պատմութիւն զկնի գրեցելոյն պատմութեանն Մովսես Դասխուրանեցւոյն, որ զբովանդակ պատմէ զտանս Աղուանից, դիւրին լիցի յայմանէ զշար Հայրապետացն առնուլ, զի ոչ զամենեցուն անուն ի նորայն գտցէ պատմութեան, բայց զայնոցիկ, զորոց գրեաց: Զի յայն ժամանակէ մինչև ցայժմ ոչ ոք գրեաց, եւ թէ պատահի ոք, յոյժ հարկաւոր է»: (Կ ա դ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 350): Սույնի առջին հրատարակութեան պատիվը պատկանում է Ղ. Ալիշանին (տե՛ս Վ. Մ. Ա լ ի շ ա ն. Հայապատում պատմիչք և պատմութիւնք Հայոց, յօրինեալ և հաւայթեալ ի Է. Ղևոնդեայ. Վենետիկ 1901, 384-391), ապա Վ. Առաքելյանին, որն սպառնալով Վենետիկի Մխիթարյանների №1237 ձեռագրից, գետեղել է այն Մ. Կաղանկատվայու աշխատութեան իր հրատարակած բնագրում (տե՛ս Կ ա դ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 350-357), որն էլ մեզ համար ծառայել է որպէս հիմք:

⁷ Հոռոմ №ձԱ-ն (101), ըստ Ալիշանի, Քրիստոսի 351 թ. (տե՛ս Վ. Մ. Ա լ ի շ ա ն. նշվ. աշխ.):

Եւ այսօրիկ են, որք ի Ձոլ հայրասլետք նստան.

Զաքարիա

Դավիթ

Սուրբն Յոհանն

Երեմիայ»⁸:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ

«Սուրբն Եղիշայ

Սուրբն Գրիգորիս

Տէր Շուփհաղիշոյ

Տէր Մատթէոս

Տէր Սահակ

Տէր Մովսէս

Տէր Պանդ

Տէր Ղազար

Տէր Գրիգորիս

Տէր Զաքարիա

Տէր Դավիթ

Տէր Յոհանն

Տէր Երեմիայ»⁹:

Սրանք են պատմիչների թողած Աղվանքի նախակաթողիկոսական շրջանի հոգևոր առաջնորդներին և նրանց հաջորդականութունը մատնանշող ցանկերը: Առաջինը, ինչ անմիջապես աչքի է ընկնում, գրանց հիմնականում միանման լինելն է, որն, անշուշտ, միևնույն աղբյուրն ունենալու հետևանք է: Դա վկայում են նաև իրենք՝ պատմիչները, հարցի հետ կապված իրենց պանդխտ հաղորդումներով: Նկատելի է, որ թե՛ Կիրակոս Գանձակեցին և թե՛ Մխիթար Գոշը, որպես աղբյուր, ունեցել են «Աղվանից աշխարհի պատմութիւնը»: Այսպես. Կիրակոս Գանձակեցին, որը նաև միակն է, որ քննադատական մոտեցում է ցուցաբերել իր աղբյուրի նկատմամբ, երկմտութիւնն հայտնելով շարքում Շուփհաղիշոյի հերթականության վերաբերյալ, գրում է. «Զի որ դրեաց ղպատմութիւնն Աղուանից ղայս անունս կարգէ յաւորս Վաչագանայ բարեպաշտի լեալ»¹⁰, որից հետևում է, որ նա ծանոթ է եղել ինչպես հիշյալ աշխատութեանը, այնպես էլ գրանում տեղ գտած հոգևոր հայրերի «անուանց զրին»: Մխիթար Գոշն էլ է հիշատակում «Պատմութիւն Աղուանիցը», գրելով, որ գրանում առկա հայրասլետաց շարքը շարունակել կամեցողների պործն ինքը գյուրացրել է, կազմելով մինչև իր ժամանակները եղածների ցուցակը¹¹: Նույն գրքի համապատասխան գլուխը հիմք է դարձել նաև Մխիթար Այրիվանեցու համար: Դա անառարկելիորեն ցույց է տալիս այն նմանատիպութիւնը, որով առանձնանում են դրանց ցանկերը: Երկուսում էլ բառացիորեն նույն անուններն են, նույն հաջորդականութեամբ ու թվաքանակով: Ուրեմն,

⁸ Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 350:

⁹ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց. Մոսկվա, 1860, էջ 19:

¹⁰ Կ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 194:

¹¹ Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 350:

անտարակույս է, որ մեր պատմիչների աղբյուրը Մ. Կաղանկատվացու անունով մեզ հասած, երեք զրքից բաղկացած աշխատությունն է: Բայց սա դեռ վերջնական եզրահանգումը չէ: Պատմագիտություն մեջ տիրապետող կարծիքի համաձայն «Պատմություն» միայն առաջին երկու զրքերն են պատկանում VII դ. պատմիչ Մ. Կաղանկատվացու գրչին, իսկ երրորդը գրել է X դ. պատմիչ Մովսես Դասխուրանցին¹²: Փաստը կարևորվում է նրանով, որ Հենց տվյալ զրքում է գտնվում մեզ հետաքրքրող շարքը: Իսկ սա որոշակիորեն նշանակում է, թե վերջինիս հեղինակը ևս Մ. Դասխուրանցին է: Շարունակելով Մ. Կաղանկատվացու «Պատմությունը», նա ղուգահեռ կազմել է և հաջորդներին թողել Աղվանքի առաջին քրիստոնյա գործիչների անուններն ու գործերը: Հասկանալի է, որ դա նա կարող էր կատարել X դ.:

Այսպիսով, վերոհիշյալ պատմիչների համար որպես հիմնական սկզբնաղբյուր ծառայել է X դ. Մ. Դասխուրանցու կաղամած անվանացանկը: Ինքը՝ Մ. Դասխուրանցին, ամենայն հավանականությամբ, օգտվել է եկեղեցական դիվանատներում սլահվող ինչ-ինչ գրավոր նյութերից, համախմբել Կաղանկատվացու գյուղի իր անվանակցի երկու զրքերում սփռված հոգևոր առաջնորդների անունները, ծանոթացել նրանց գործերին և ստեղծել պարփակ մի ցուցակ: Վերջինս էլ ընկած է բոլոր օրինակների հիմքում և սրանով է պայմանավորված գրանց միատեսակությունը: Որ նշված պատմիչների համար Մ. Դասխուրանցու «Պատմություն» է սկզբնաղբյուր ծառայել, ցույց է տալիս այն, որ նրանք որպես աղբյուր նշում են միայն «Աղվանից պատմությունը» և դրա հեղինակին: Բայց ընդհանուր նմանություններով հանդերձ ուսումնասիրվող ցանկերն ունեն նաև տարբերություններ: Այսպես, Մ. Դասխուրանցու և Մ. Այրիվանեցու մոտ կարգաչաբերը բաղկացած են 13 անունից, իսկ Կ. Գանձակեցու և Մ. Գոշի մոտ՝ 12: Առաջին երկուսի մոտ Ա. Եղիշային անմիջապես հաջորդում է Մանուկ Գրիգորիսը, որից հետո գալիս է Շուփհաղիշոն, վերջին երկուսի մոտ՝ նախ Շուփհաղիշոն է և ապա Մանուկ Գրիգորիսը:

Մ. Դասխուրանցին, ինչպես նաև Մ. Այրիվանեցին, նշում են երկու Գրիգորի, նրանց հատկացնելով երրորդ և իններորդ տեղերը, իսկ Կ. Գանձակեցին և Մ. Գոշը միայն մեկ Գրիգորի՝ Մանուկ Գրիգորիսին, որը երկուսի մոտ էլ ղբաղեցնում է միևնույն՝ Գրգ հորիպոնականը և այլն¹³:

Նշված անհամապատասխանությունների հիման վրա դիտարկվող նյութը կարելի է խմբավորել երկու խմբի մեջ: Մեկում (Ա) մեկտեղելով Մ. Դասխուրանցու ու Մ. Այրիվանեցու, իսկ մյուսում (Բ) Կ. Գանձակեցու և Մ. Գոշի ցանկերը: Ա և Բ խմբերում առկա տարբերությունները ցույց են տալիս, որ Աղվանքի հայրապետների ներկայացված շարքերը վերանայ-

¹² Իրանոս Մ. Դասխուրանցին լրացրել ու ամբողջացրել է «Աղվանից աշխարհի պատմությունը»: Ի դեպ, այս ավարտուն տեսքի բերված տարբերակն էլ եղել է Մ. Գոշի ձեռքի տակ: Դա պարզորոշ երևում է նրանից, որ նա առանց այլևայլության հիշատակում է «պատմություն Մովսեսի Դասխուրանեցույն, որ գրովանդակ պատմ է սանն Աղուանից (այսինքն՝ «պատմում է Աղվանից սան ամբողջական պատմությունը» - Ն. Ս.) տես Կ ա - դ ա ն կ ա տ վ ա յ ի, էջ 350:

¹³ Բայց նշվածներից կան նաև ուրիշ շեղումներ ևս, որոնք, սակայն, հարյուր քննություն համար քական նշանակություն չունեն, ուստի և չենք անդրադառնում դրանց:

ման ու ճշգրտման կարիք ունեն: Ուստի, խնդրի պահանջով, փորձենք անել գա անունն առ անուն քննարկելով:

Սուրբն Եղիշան Աղվանքի առաջին լուսավորիչն է, որ իրավամբ կարող է կոչվել առաքյալ¹⁴ և արդարացիորեն զբաղեցնում է իր պատվավոր առաջին տեղը:

Ցանկերի երկրորդ և երրորդ հորիզոնականները միմյանց միջև բաժանում են Ս. Գրիգորիսը և Ս. Շուփհաղիչոն: Ըստ Ա խմբի, նրանցից Ս. Գրիգորիսն է հաջորդել Եղիշային, իսկ ըստ Բ խմբի՝ Շուփհաղիչոն: Սակայն գտնում ենք, որ նրանցից և ոչ մեկն էլ իրենց տեղում չէ: Մասնավորապես Ս. Գրիգորիսի կամ, որ նույնն է, Մանուկ Գրիգորիսի կապակցությունը ասենք հետևյալը. ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Ս. Եղիշան Աղվանքում քարոզչական աշխատանքներ է տարել մ. թ. II դ. սկզբներին, իսկ Մանուկ Գրիգորիսը՝ IV դ. 30-ականներին¹⁵: Հետևաբար, նրանց միջև ընկած է մի մեծ ժամանակամիջոց: Դա արտացոլված է նաև հայ մատենագրության մեջ: Մխիթար Գոշր դրում է. «Եւ ի սրբոյն Եղիշայէ մինչև ցտւրբն Գրիգոր ամբ Յ, (300-Հ.Ս)»¹⁶: Եթե ընդունենք էլ, թե նշված ժամանակամիջոցը չափազանցված է կամ այլ անճշտություններ կան, այնուամենայնիվ, չենք կարող չընդունել, որ դրանց միջև զգալի ժամանակագրական խզում կա: Իսկ այդ ամբողջ, տեղական ժամանակամիջոցում Աղվանքի հայրապետական աթոռը չէր կարող թափուր մնալ: Աղբյուրները հաստատում են, որ Եղիշան ունեցել է աշակերտներ¹⁷, ասել է թե՛ հետևորդներ և նրանցից ոմանք, անշուշտ, հասել են այդ աթոռին բազմելու պատվին, իրենց հերթին նոր ժառանգորդներ պատրաստելով: Այնպես որ Մանուկ Գրիգորիսը չէր Եղիշայից հետո Աղվանքի առաջնորդական գավազանակիրը: Կարծիքը, թե Եղիշային անմիջապես հաջորդել է Ս. Գրիգորիսը, կազմվել է այն մեծ դերի շնորհիվ, որ նա, ինչպես Եղիշան, ունեցել է Աղվանքի լուսավորության գործում: Պատահական չէ, որ նրանց երկուսին էլ, համահավասար մեծարում են «սուրբ» բառով և համարում Աղվանքում քրիստոնեական հավատի նվիրյալներ: «Ձառաքելական հաւատն (Աղվանքում – Հ. Ս.)... նախ ի սրբոյն Եղիշայէ հիմնադրեալ և ապա ի սրբոյն Գրգորիսէ հաստատեալ», – ասվում է նրանց մասին¹⁸:

Պատմիչներն իր ժամանակից շատ են առաջ գցում նաև Շուփհաղիչոյին, նրան ցանկերում տեղադրելով երկրորդ կամ թեկուզ և երրորդ տեղում: Այդ փաստը նշել է դեռևս Կ. Գանձակեցին՝ վկայակոչելով Մ. Կաղանկատվացուն, որը նրան հիշում է որպես Աղվանքի Վաչագան III Բարեպաշտի (484-510 թթ.) ժամանակակից և Աղվանի ժողովի (488) մասնակից¹⁹: Եվ պատմիչն իրավացի է, չնայած պահպանում է նրա տեղը երկ-

¹⁴ Հ. Ս. վ ա գ յ ա ն. Սուրբ Եղիշան Հայոց Արևելից կողմանց, Չողա երկրի և Աղվանից աշխարհի լուսավորիչ. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2000, №2, էջ 55-65:

¹⁵ Հ. Ս. վ ա գ յ ա ն. Սուրբ Եղիշան..., էջ 55-65, ն ու յ ն ի Աղվանքից «կաթողիկոս Մանուկ Գրիգորիս». – «Էջմիածին», 2003, №6, էջ 39-46:

¹⁶ Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա գ ի, էջ 350:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 10:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 300:

¹⁹ Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 194:

րորդ կարգում, պատճառաբանելով, թե «որպես գտաք և եղաք»²⁰: Շուփհաղիչոն, իսկապես, ըստ Մ. Կաղանկատվացու, V գ. վերջերի գործիչ է: Այսպես, խոսելով Մանուկ Գրիգորիսի մասունքների հայտնաբերման մասին, նա պատմում է, որ այդ աշխատանքների ժամանակ, մի խումբ եպիսկոպոսների հետ, Վաչագան III Բարեպաշտի կողքին էր, իսկ հայտնաբերելուց հետո դրանք տեղափոխելիս էլ նրան ուղեկցում էր Շուփհաղիչոն²¹, ընդ որում նրան կոչելով «զաւագ եպիսկոպոսապետ»²²: Շուփհաղիչոն մեկ անգամ էլ հիշատակվում է որպես Պարտավի արքեպիսկոպոս, որ Աղվանի ժողովում մասնակցում էր սահմանագրական կանոնագրքի մշակման և ղեկավարումն աշխատանքներին²³: Նշված փաստը, որ նույն V գ. վերջերս է մատնանշում, ոչ մի կովան չի թողնում կարծելու, թե նա էր Եղիշայի հաջորդը: Իսկ Մանուկ Գրիգորիսի մասունքների հայտնաբերման պատմության մեջ գործուն դեր է հատկացված այդ սրբին, որն էլ բացառում է նաև նրան Մանուկ Գրիգորիսից առաջ կարգելը, ինչպես արել են ցանկերի Բ խմբի հեղինակները, այնպիսի թյուր տպավորություն ստեղծելով, թե նա գտել է իրենից հետո եկած սրբի նշխարները:

Ուրեմն, վիճարկվող առաջնորդներն իրենց տեղերում չեն և պետք է ետ տարվեն համաձայն նրանց գործած ժամանակների: Այսպիսով, կարելի էր հարցը փակված համարել, եթե ուսումնասիրողներից Հովհ. Շահխաթունյանցը և Մ. Բարխուտարյանցն իրենց ցուցակների երկրորդ տողում չհաստատագրեին մի «օտարազգի» կամ «ոմն» մեկի²⁴: Աղբյուրների հավաստմամբ վերջինս եկել էր Հռոմից՝ Տրդատ III-ի և Գրիգոր Լուսավորչի հետ, ապա հայոց առաջին կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվելով, ուսարկվել Աղվանք քարոզչական աշխատանքի²⁵: Հռոմեացի քարոզչի կենսագրական տվյալներից երևում է, որ նա մեր քրիստոնյա առաջին դեմքերի ժամանակակիցն էր, ուստիև տարիների անջրպետով բաժանված էր Եղիշայից: Իսկ տվյալ պարագան թույլ չի տալիս համաձայնվել վերոհիշյալ հեղինակների հետ, քանի որ, ինչպես ասել ենք Մանուկ Գրիգորիսի կապակցությամբ (որ հավասարապես վերաբերում է նաև Շուփհաղիչոյին), այդ երկար ժամանակամիջոցում Աղվանքում հովվում էին ուրիշ հոգևոր առաջնորդներ: Ավելին. դտնում ենք, որ նա առհասարակ չպետք է դասվեր Աղվանքի հայրապետների շարքում: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ գալով Աղվանք, օտարազգի կրոնավորը, հավանական է, լեզվական դժվարությունների պատճառով անհաջողությամբ է մատնվել և կարճ ժամանա-

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 84-85:

²² Նույն տեղում, էջ 85: «Եպիսկոպոսների» և նրանց մեջ Շուփհաղիչոյի որպես «ավագ եպիսկոպոսապետի» հիշատակումը ցույց է տալիս, որ նրա օրոք երկրում արդեն ձևավորվել և գործում էր նվիրապետական որոշակի համակարգ, որը միանգամայն բացառվում է Եղիշայի և նրանից հետո ընկած երկար ու ձիգ ժամանակներում:

²³ Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 89, Կանոնագիրք Հայոց. հ. Բ, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի. Երևան 1971, էջ 91:

²⁴ Ստորագրություն կաթողիկե էջմիածնի հինգ գաւառացի Արարատայ: Աշխատասիրությամբ Յովհաննուս եպիսկոպոսի Շահխաթունեանց. հ. 2, էջմիածին, 1842, էջ 333: Մ. Բ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի Գ ա տ մ ու թ ի ն Աղուանից. հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 58:

²⁵ Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 20:

կից հետո, առանց որոշակի հետք թողնելու, հեռացել՝ իր տեղը զիջելով Մանուկ Գրիգորիսին²⁶:

Մերժելով նաև այս տարրերակը, շարունակենք մեր զիտարկումները:

Ցանկերի հաջորդ անուններն են.

Տէր Մատթէ (Մատթէոս)

Տէր Սահակ

Տէր Մովսէս²⁷

Տէր Պանդ

Տէր Ղազար

Բ. Ուլուբաբյանը, որ անդրադարձել է սույն ցանկին ապացուցելու համար, որ դրանցում հիշատակվածները կաթողիկոսներ չեն, գտնում է, որ նրանք և նրանց հաջորդող մյուս չորս հայրապետները, «իրենց դոյուլթյունը ոչնչով չեն արդարացնում»²⁸: Նա հստակ է այդ եզրակացութիւնը, կարծելով, թե Շուփհալիշոյի վրադեցրած տեղը ցանկի երկրորդ (կամ երրորդ) հորիզոնականում իրական է, հետեաբար և նրանից հետո եկույններն են անգո: Մինչդեռ, ինչպես տեսանք, դա այդպես չէ և հեղինակն անճշտություն է թույլ տալիս: Թվարկված հոգևոր առաջնորդները հերթականութիւմբ հաջորդել են Ս. Եղիշային և հենց նրանք են այն գործիչները, որոնք լցրել են Եզիշայի ու Ս. Գրիգորիսի միջև ընկած ժամանակազրական բացը:

Ցանկերի Գ-րդ հորիզոնականում տեղ է դրել Գրիգոր անունով հայրապետը: Հիշեցնենք, որ Ա խմբում, նրանից գատ, երկրորդ տեղում, հիշատակվում է ևս մեկ Գրիգոր, որը, ըստ հեղինակների, Մանուկ Գրիգորիսն է: Բայց, ինչպես ցույց տրվեց վերևում, դա ճիշտ չէ, Մանուկ Գրիգորիսը ուշ ժամանակների գործիչ է և նրա անվան հիշատակութիւնն այստեղ ավելորդ է, հավանաբար, կրոնական որևէ գործչի ջերմեռանդութիւն արդյունք: Սա էլ պատճառ է դարձել, որ Ա խմբում հանդես դան Գրիգոր անունով երկու սուրբ՝ հոգևոր առաջնորդների թիվը հասցնելով 13-ի, Բ խմբի 12-ի փոխարեն: Ուրեմն, որպես ավելորդ, առաջինը պետք է դուրս բերվի իր տեղից, որով սրբերի թիվը երկու խմբերում կհավասարվի: Այսպես վերականգնելով իրականութիւնը, Ա խմբի ցանկերում էլ Գրիգորը կլինի մեկը՝ թվով Գ-րդը, ինչպես մյուսներում է: Վերջինս էլ ինքը՝ Մանուկ Գրիգորիսն է, որի իսկութիւնը դժվար չէ հաստատել հենց ցուցակների հեղինակների տվյալներով: Մովսես Կաղանկատուացու աշխատութիւն մի խումբ ձեռագրերի ասարընթերցումներում սույն Գ-րդը, օրինակ, ներկայացվում է այնպիսի որակումներով, որոնք հատկանշական են Մանուկ Գրիգորիսին. պահլավիկ, Գրիգոր Լուսավորչի թոռ, որ «հայոց լուսաւորչէ երկու տեսակ փառօք կացեալ ի նոյն աթոռ»: Մխիթար Գոշն էլ, վերջին հինգ հայրապետներից հետո, մատնանշում է Ս. Գրիգորիսին, որը, դեռ

²⁶ Հ. Ս վ ա գ յ ա ն Քրիստոնեութիւն Ազգանք ներթափանցման ուղիներն..., էջ 131-141:

²⁷ Մխիթար Գոշի մոտ «Տէր Մովսէսի» փոխարեն նշված է «Կտրին», մյուս ցուցակներում և ընդհանրապես, նման անունով հոգևոր առաջնորդ չի հիշատակվում:

²⁸ Բ. Ուլուբաբյան. Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակութիւնը. Երևան, 2001, էջ 104:

պատանի, աղվանցիների խնդրանքով դարձել է նրանց «կաթողիկոսը», ավելի ուշ նահատակվելով բարբարոսների կողմից: Իսկ այդպիսի ճակատագիր, ըստ Հայ մատենագիրների, ունեցել է Մանուկ Գրիգորիսը²⁹: Եվ, վերջապես, Կ. Փանձակեցին նրան ուղղակի անվանում է Մանուկ Գրիգորիս և դրվագներ պատմում նրա՝ մեզ արդեն ծանոթ կենսագրությունից: Ուրեմն, անտարակույս է, որ ցուցակների Զ-ը հորիզոնականում նշվածը Մանուկ Գրիգորիսն է և զբաղեցնում է ճիշտ, իր ժամանակներին համապատասխանող տեղը: Իրենց տեղում են նաև Մանուկ Գրիգորիսից հետո եկող սրբերը՝

Տէր Զաքարիա

Տէր Դաւիթ

Տէր Յոհան

Տէր Երեմիա

Վերջինիս օրոք տեղի է ունենում Աղվանից գրերի պյուսուր Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից³⁰ V դ. սկզբներին, որն ուղղակիորեն մատնացույց է անում Ս. Երեմիայի գործունեության ժամանակաշրջանը՝ V դ. սկիզբը կամ առաջին քառորդը: Հասկանալի է, որ նրան հաջորդելու էր նույն դարի և կեղեցական մի ուրիշ գործիչ: Այսպիսին կարող էր լինել Շուփհաղիչոն, որին վերաբերող տեղեկությունները մեր մատենագրության մեջ ի հայտ են դալիս V դ. վերջին քառորդում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ կապված, և որոնց արդեն առիթ ունեցել ենք անդրադառնալու: Ուրեմն, առանց որևէ երկմտանքի, Շուփհաղիչոյին կարելի է համարել Ս. Երեմիայի հոգևոր ժառանգորդը Աղվանքի հայրապետական աթոռի վրա և նրան տեղ տալ ցուցակների ոչ թե երկրորդ կամ երրորդ շարքում, այլ դրանց մեջ հետաքրքրող մասի վերջում՝ Երեմիայից հետո³¹:

Այսպիսով, ինչպես ականերև դարձավ մեր այս քննությունից, Աղվանքի հոգևոր առաջնորդների ցանկի ներկայացված հատվածը պետք է վերադասավորվի հետևյալ տեսքով.

1. Սուրբ Եղիշա (Առաքյալ)
2. Տէր Մատթէ (Մատթէոս)
3. Տէր Սահակ
4. Տէր Մովսէս
5. Տէր Պանդ
6. Տէր Ղազար
7. Սուրբ Գրիգորիս (Մանուկ Գրիգորիս՝ Կրիպսը Լուսավորչի թուր)
8. Տէր Զաքարիա
9. Տէր Դաւիթ
10. Տէր Յոհան
11. Տէր Երեմիա

²⁹ Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Երևան 1978, էջ 20, Մ ո վ ս է ս ի ն ո թ ե ն ա ց ի. Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ ի ն ո թ ե ն ա ց ի). Երևան, 1991, էջ 259: Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 31:

³⁰ Կ ո թ ի ւ ն Վարք Մաշտոցի. Երևան 1941, էջ 68, ի ն ո թ ե ն ա ց ի, էջ 329, Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 117-118:

³¹ Մ. Բ. ա թ ի ս ու ա թ յ ա ն ց. նշվ. աշխ., էջ 80:

12. Տէր Շուփհաղիշո

Սուրբ Շուփհաղիշոյի առաջնորդութեամբ Աղվանքում քրիստոնեութիւնը մտնում է նոր փուլ, որն ուսումնասիրութեան այլ թեմա է:

ДУХОВНЫЕ ПРЕВОДИТЕЛИ АЛУАНКА
ДОКАТОЛИКОССКОГО ПЕРИОДА

ГЕНРИК СВАЗЯН.

Р е з ю м е

М. Каланкатуаци и другие армянские историки в своих трудах перечисляли духовных отцов Алуанка как докатоликосского, так и католикосского периода. Однако все сведения источников и их сопоставления выявили, что в списке хайрапетов докатоликосского периода имеется существенный анахронизм. В нем некоторые из них занимают места, несоответствующие их годам и деяниям, а исследователи, пользуясь этим списком, не обратили на это внимания. В частности, не на своих местах обозначены св. св. Григорис (Манук Григорис – внук Григора Просветителя) и Шупһалишо. Ошибочным является не только то, что они, заменяя друг друга, фигурируют то на втором, то на третьем месте, но и то, что они отмечены на верхних горизонталях списка. Следовательно, этот список нуждается в корректировке и требует перестановки имен хайрапетов докатоликосского периода. На основе данных первоисточников образуется новый уточненный список:

1. св. Елиша;
2. владыка Маттэос;
3. владыка Саһак;
4. владыка Мовсэс;
5. владыка Панд;
6. владыка Лазар;
7. св. Григорис (Манук Григорис – внук Григора Просветителя);
8. владыка Закарий;
9. владыка Давид;
10. св. Иовһан;
11. владыка Иеремия;
12. св. Шупһалишо.